

המשפחה לעולם עומדת

הקבוע והמשתנה בנושא משפחה

רינה כהן

"עם כל התמורות שעברו על החברה המערבית וזו הישראלית בכללה, נותרה המשפחה כזירה העיקרית לדרמה האנושית" (מלצר, מעריב 26.2.99).

יותר מכך, המשפחה היתה, ועודנה, מסגרת החיים ובית הגידול, הבלעדי כמעט, של בני אדם צעירים ובוגרים כאחד. ככזו, היא מציאות החיים של רוב האנשים. המשפחה היא הקובעת, במידה רבה, את המציאות הנפשית, היחסים הבין אישיים והחוויה התרבותית של חבריה. המשפחה גם קובעת, במידה רבה, את המציאות החברתית, המתעצבת מתיפקודי המשפחה ומהתביעות והסוגיות שמציבה המשפחה כלפי החברה.

אלו הן ההנחות והגישות המנחות אותנו בתחום הורים, משפחה וקהילה. לכן, אנו מאמינים בחשיבותה ובמרכזיותה של המשפחה להתפתחות התקינה והכוללת של הפרט; ולשלומה ולבריאותה של חברה מתקדמת במאה ה-21. אנו מאמינים, גם, כי למשפחה יש היכולת ליצור איכות חיים מיטיבה לחבריה ולחברה ועליה האחריות לעשות כן. יותר מכך, אנו מאמינים כי אין תחליף למשפחה בביצוע משימות אלה.

ההכרה בחיוניות המשפחה ובהישרדותה בתמורות הזמן מביאה אותנו לתהות על סוד קיומה וגם על מצבה, משימותיה ומקורות משאביה במציאות משתנה. בחינת המשפחה משתרעת במרחב שבין הקבוע לבין המשתנה בנושא משפחה. על פי מהותה משפחה היא מערכת אנושית המצויה בשינוי מתמיד. ייעודה ועיסוקה באחזקה ובטיפול לשם גדילה, צמיחה ורווחה של חבריה במעגל החיים. פעילויותיה כוללות בתוכן את השינוי ההתפתחותי של כל חבר במשפחה, ובה בעת, את השינוי במערכת כולה על פני מחזור החיים של המשפחה. כדי שאלו יתאפשרו חייבת המשפחה לשמור על מוטיבים קבועים ובלתי משתנים של **מחויבות, אחריות והשקעה**.

מסתמן כאן הפרדוקס הדיאלקטי של שינוי מתוך קביעות, ובהתאמה, קביעות בתוך שינוי. זהו הרקע לבחינת המשפחה במציאות משתנה.

הקבוע בעניין משפחה – הסוד והקסם של המשפחה

סוד כוחה ושורש קיסמה של המשפחה טמון ביכולתה לתת מענים אמיתיים למאפיינים הקבועים והבלתי משתנים של האדם. מענים לצרכיו הבסיסיים, ההתפתחותיים והגבוהים; לשאיפותיו ולתשוקותיו, שהם בעיקר: בטחון ואהבה זהות ושייכות, השפעה ומשמעות.

עם כל ההתפתחויות והשינויים במערכות האנושיות השונות נותרה המשפחה כמסגרת הטובה ביותר לספק מענים אלו.

"למעשה אין שום בסיס, שום קרקע בטוחה שעליה אנשים יכולים לעמוד היום אלמלא המשפחה. זה התברר לי בזמן המחלה. אם אין לך תמיכה ואהבה וטיפול ודאגה שאתה מקבל מהמשפחה אין לך דבר... זה חלק מפירושה של משפחה. לא רק אהבה, אלא שאחרים ידעו שמישהו משגיח עליהם. זה מה שחסר לי כל כך כשאמי מתה – מה שאני מכנה "בטחון רוחני" לדעת שהמשפחה שלך תהיה שם להשגיח עליך. דבר אחר לא יעניק לך את ההרגשה הזאת לא כסף ולא תהילה". (אלבום 1998, עמ' 83-84)

המשפחה היא מערכת של הזנה המחוללת תהליכי צמיחה וגדילה בכל היבטי החיים ולכל אורך החיים. היא מספקת לחבריה מענים בתחומי בריאות, התפתחות נפשית-רוחנית והשתלבות חברתית – תרבותית. לשם כך, נבנית המשפחה על מערכת של נתינה והשקעה מתוך מחויבות, אהבה ורצון טוב. ככזו היא מערכת של תמיכה אנושית, אחריות וערבות הדדית.

בעולם המערבי רב התהפוכות, השינויים והלחצים נהייתה המשימה הפסיכו- חברתית העיקרית של המשפחה – תמיכה בחבריה – לחשובה מתמיד. רק היחידה הקטנה ביותר של החברה, המשפחה, יכולה להשתנות ויחד עם זאת לשמור על מידה של המשכיות שתאפשר גידול ילדים אשר לא יהיו "זרים בארץ זרה", אלא יהיו להם די שורשים כדי לצמוח ולהסתגל (מנושיין, 1982). כלומר, יצמחו להיות אנשים בעלי זהות מעוצבת, אישיות מובנית וחוסן נפשי.

חויית הזהות האנושית נוצרת באמצעות שני גורמים: תחושת השתייכות ותחושת מובדלות. המעבדה שבה מעורבים ומעוצבים מרכיבים אלה היא המשפחה. תחושת הזהות של כל אחד מחברי המשפחה מושפעת מתחושת השתייכותו למשפחה מסוימת, ומהתחושה שיש לו מקום בטוח וייחודי בתוכה. חוסן נפשי מתפתח אף הוא על בסיס תחושות אלו.

הענקת תחושת שייכות ובטחון היא תפקידם של בני זוג, האחד כלפי השני ותפקידם של הורים כלפי ילדיהם. תפקידי זוגיות והורות הם תמיד תפקידים משפחתיים. זוהי המשמעות העמוקה של המשפחה ושל התפקידים בתוכה. הדבר מוסיף

ומתחדד כשבוחנים את תפקיד ההורות המזוהה פעמים רבות כחוויה האנושית המשמעותית ביותר:

"אין עוד חוויה כמו להיות הורים לילדים. זה הכל, אין לכך תחליף. אי אפשר לעשות את זה עם חבר. אי אפשר לעשות את זה עם אהובה. אם אתה רוצה בחוויה של לקיחת אחריות מלאה על בן אדם אחר וללמוד כיצד לאהוב ולתקשר בקשר העמוק ביותר, אז אתה חייב שיהיו לך ילדים" (אלבום, עמ' 84).

זוגיות והורות כביטויים תפקידיים לצרכים ולשאיפות בסיסיות של בני אדם, מסתמנים כנכסים האנושיים המשמעותיים.

זוגיות והורות, לחוד וביחד, הם המרכיב הקבוע והבלתי משתנה בעניין משפחה. מצטיירת כאן תמונה אידיאלית של משפחה. תמונה זו היא התמונה הקבועה, במידה רבה, של "משפחה" בתודעה האנושית. משפחה טובה ומיטיבה, מכילה, מגדלת ומאפשרת שמזינה את חבריה בהזנות בריאות ומקיימת אקלים של חום ואהבה. זו המשפחה אותה אנו מדמים בנפשנו כשאנו חולמים על משפחה, ואלה אנו שואפים.

האידיאל הוא המאפשר את היווצרותה וקיומה של המשפחה במציאות. גם משפחה שחייה רחוקים מאוד מהאידיאל, מקווה ומצפה שהמשפחות החדשות שיקימו ילדיה יגשימו את אותם חלומות משפחתיים, ולו בחלקם. לכן, למרות אכזבות וכאבים מעודדת, המשפחה ברוב המקרים, ייסוד משפחות חדשות. חלום המשפחה המבוסס על הכמיהה האנושית לקשר, לשייכות ולמשמעות הוא סוד קיסמה של המשפחה, והוא הפותח בפניה את השער להמשכיות קיומה לאורך כל התפתחות המציאות האנושית.

מה נשתנה

בימינו, יותר מתמיד, ייחוד כוחה של המשפחה הוא ביחסים הרגשיים המתקיימים בתוכה. תשתית קיומה הוא בנכונות, במחויבות ובערבות ההדדית לנתינה ולהשקעה. אלו הן האנרגיות המאפשרות את קיומה של המשפחה ואת יכולתה לעמוד במילוי תפקידיה ומשימותיה.

מקורות כוח אלו נתונים כל העת להשפעות חיצוניות מסביבת החיים של המשפחה. אין ספק שסביבת המשפחה – החברה על כל היבטיה – השתנתה, ועדיין נמצאת בתהליך של שינוי.

המציאות החברתית – תרבותית העכשווית מאופיינת בעיקר ב:

- שינוי מתמיד וריבוי אפשרויות שהם מימדי המודרניות.
- מודעות וחתימה לגיטימציה לרב תרבותיות עם דגש על חילוניות, ומתח בין אוניברסליזם ואחידות לבין זהויות לאומיות ואתניות ייחודיות.

- התפתחות טכנולוגית ומדעית מהירה בתחומי התיקשורת, התיקשוב, הביולוגיה; והרפואה המקדמת תהליכי גלובליזציה, מעלה ציפיות ובו בזמן יוצרת דילמות מוסריות ומרחיבה פערים חברתיים.
- דגש על זכויות הפרט המקדמות תביעות לשוויון במעמד, בהזדמנויות ובשליטה, ובצדן התפוררות של מסגרות חברתיות ששימשו גם מקורות תמיכה והגנה.
- גידול עצום בידע המקנה עוצמה לבעלות על הידע ומגדיר את החינוך כמפתח לניעות חברתית.

שינוי וריבוי מאתגרים את יסודות הקביעות והמחויבות של המשפחה. הם נותנים לגיטימציה לשינוי במבני המשפחה ולגיוונם, ולשינוי בחלוקת תפקידים בתוך המשפחה ובינה לבין החברה. התפתחויות טכנולוגיות בכל התחומים מטשטשות את גבולות המשפחה וחושפות אותה לתרבויות אחרות ולאפשרויות עבודה וקשר המוחקות את מגבלות המקום והזמן. כמו כן הן מעלות את ציפיות המשפחה לפתרון קשיים בפריזון ולשליטה עליו, ומעמידות בפניה חלופות המצריכות שיקולי דעת וקבלת החלטות. בהקשר זה נוצרות גם דילמות משפחתיות מורכבות בעניין ההשקעות בהתמודדות עם שאלות של חולי ובריאות.

העלאת תוחלת החיים יוצרת מערך משפחתי חדש המעלה סוגיות של תפקידים ויחסים. הגדרת הידע כמכשיר ליצירת עושר ולניעות חברתית מעמיד בפני המשפחה אתגר עצום של פיתוח מרחבי הלמידה שבתוכה, תוך התחברות אפקטיבית עם מוסדות חברתיים מנפיקי ידע.

שני משתנים ערכיים הנגזרים מרוח הזמן והתקופה משפיעים בעיקר על המשפחה. המשתנה האחד הוא הערך של אינדיבידואליזם הכולל בתוכו את זכויות הפרט. המשתנה השני הוא הערך של דמוקרטיה ושוויוניות. משתנים אלו גורמים למשפחה לעבור תהליך של אינדיבידואליזציה, כאשר הקשר הבין אישי במשפחה הוא הגורם הדומיננטי ולא עצם קיום המסגרת (פרידמן, 1996). הם גורמים גם להסטת המיקוד הפונקציונלי של המשפחה מייצור וצריכה-לעבר תחום הטיפול, ההגנה, התמיכה והצמיחה של חברי המשפחה בתוך המשפחה (כהן, 1997). בו זמנית נתונים משתנים אלה כיוון, ומבנים ציפיות אישיות וחברתיות להתנהגויות משפחתיות מתאימות ההולמות את רוח הזמן.

לכן, המשפחה נמצאת כיום בתוך רשת של משתנים כלכליים, חברתיים ותרבותיים המשנים את דמותה שינוי עמוק, בכל מימדיה. (בר יוסף, 1996) השינויים משפיעים על מקורות הכוח של המשפחה. הם פוגעים, כנראה, בחוסנה, גורמים לערעור יציבותה ולהיחלשותה וכן לשינוי מעמדה בחברה.

סדרי משפחה

השינויים הרבים שחלו ביציבותה ובמעמדה של המשפחה, ובמידה מסוימת אף בחוסנה, נוגעים רובם ככולם לסדרי משפחה. משפחה במהותה היא מוסד חברתי-פסיכולוגי מסדר. המשפחה מסדרת את בסיס הקיום וסדר החיים הפסיכולוגים-חברתיים של חבריה. היא מסדרת גם את המעמד והיחסים החברתיים בתוך החברה ובין הדורות. כדי למלא את תפקידה המסדר מבססת המשפחה את קיומה על שלושה סימני סדר שמבנים את הסדר שבתוכה:

מבנים תפקידים ויחסים.

מבנים מזהים את הרכב המערכת המשפחתית כגון: משפחה גרעינית, משפחה מורחבת, משפחה רב דורית וכדומה.

תפקידים מציינים את מעמדו, סמכותו ואחריותו של כל חבר במערכת, כגון: בן-זוג, הורה, סב, נכד וכדומה.

יחסים משקפים את אופיה של המערכת, האקלים השורר בה והערכים המכוונים אותה בפעילותה: יחסי סמכות וציות, יחסים שיוויוניים, יחסי ניכור, יחסי מעורבות וכדומה.

סימני הסדר מעצבים את סדרי המשפחה הגלויים והסמויים. באמצעותם היא מקיימת את עצמה, מנהלת את התהליכים בתוכה וממלאה את משימותיה. סימנים מסודרים הם תנאי הכרחי לסדר משפחתי.

לאורך תקופות ארוכות החזיקו חברות ותרבויות שונות בסדר אחד קבוע, ברור ולגיטימי של הסימנים כדי להגדיר את המשפחה ולתת לה את מעמדה. כמו כן הסדירו הסימנים את התפקידים והיחסים בתוך המשפחה עצמה. שמירת הסדר נעשתה באמצעות חוקים, טקסים ומנהגים המתייחסים לשלושת הסימנים, ופריצתו היתה מלווה בדרך כלל בסנקציות חברתיות. בדרך זו נשמרו יציבותה של המשפחה והסדר הברור בתוכה; ובעקבות כך, גם הסדר החברתי.

בימינו השתנו, ובעיקר התערערו, סדרי משפחה. נפרמו רוב רובם של הסדרים המשפחתיים ושל הקשרים בין הסדרים שרווחו בחברה המערבית עד המחצית השניה של המאה ה-20.

" בעשרים השנים האחרונות הגילויים [בתחום המשפחה] כוללים:

תפקידים חדשים של הבעל והאשה, קוהביטציה בשיעורים חסרי תקדים, נישואים פתוחים וחילופי בני זוג, הימנעות מהורות, משקי בית חד-הוריים, שני בני זוג עם קריירה, משפחות דו-גרעיניות, משפחות חורגות, בני זוג שגרים בערים שונות, אלימות במשפחה, נישואים רב צדדיים... הורות ללא נישואים, נישואים הומוסקסואליים ומשפחות קשיות" (Edwards, 1989).

אין ספק, פניה של המשפחה עוברים שינוי. התרבו מבני משפחה, נפרס הקשר האולטימטיבי בין מין לתפקיד והשתנו במידה רבה היחסים בין בני המשפחה.

נראה שסימני הסדר של המשפחה נשארו בעינם אך תוכנם השתנה. כל סימן מכיל כעת אפשרויות רבות. לדוגמא, תפקידי פרנסה אינם שייכים רק לגבר, יש שהם מוטלים גם על האשה. באותה מידה מטלות משק הבית אינן מזהות רק את תפקיד האשה במשפחה. הדבר נכון גם לגבי סימן הסדר של היחסים וסימן הסדר של המבנים. נוסף לכך השתנו גם הקשרים שבין הסימנים.

ניתן לומר שסדרי משפחה עברו תהליך של הפרטה. "הדגם הקלסי של משפחה מפורק לשלוש מערכות דמויי-עצמאיות: א. זוגיות, ב. הורות, ג. משק בית (המרכיב המרחבי – שירותי)" (בר יוסף, 1996).

תהליך ההפרטה, ובעיקר האפשרויות המגולמות בו, מביאות גם את המשפחות החפצות ביציבות ובהמשכיות לתהות על הסדר ממנו נגזרים אורחות החיים המשפחתיים שלהן. המערכות המשפחתיות בוחנות כיום את סדרי המשפחה לאור הציפיות המתעצבות במציאות משתנה - מפרקת סדר, ופותחת אפשרויות לסדרים חדשים.

שינוי סימני הסדר מצביעים על כך שהגדת המשפחה, כלומר, האתוס המנחה את המשפחה, עוברת שינוי. זהו השינוי המשמעותי בנושא משפחה.

סדר משפחה בישראל

לתהליכי שינוי סדרי משפחה השפעה יחודית על המשפחה והחברה בישראל. ההשפעה הרבה מורגשת משום שהחברה הישראלית היא חברה מאופיינת במשפחתיות גבוהה. "משפחתיות" משמעה מרכזיות המשפחה בחיי הפרט והכלל (שרליו, 1992).

למשפחתיות שלושה ממדים מרכזיים (פרס וכץ, 1990): שיעורי נישואין, שיעורי גירושין ושיעורי הילודה. מימדים אלה נגזרים מהגדרות המשפחה הנורמטיבית (שמבוססת על זוגיות שקבלה גושפנקה חברתית / דתית) ועל הגדרת המשפחה כמסגרת לגיטימית להולדת ילדים. בהתאם לכך ישראל היא המדינה הפמיליסטית ביותר מבין המדינות הקפיטליסטיות-דמוקרטיות.

שיעורי הנישואין בה גבוהים יותר מאשר במדינות אחרות מסוגה, שיעורי הגירושין מתונים, יחסית, ושיעורי הילודה אף הם גבוהים יחסית. בחינת המשפחה מראה שהמשפחתיות היא המסגרת הנורמטיבית של מוסד המשפחה בישראל. "המשפחה בישראל היא 'דרך המלך' והמשפחות הפוסט מודרניות [משפחות שלא על פי מימדי המשפחתיות] הן סמטאות עקלקלות השוכנות לצד דרך המלך" (שיפמן, 1995).

המשפחות הנורמטיביות והשכיחות בישראל הן משפחות גרעיניות, בראשן זוג הורים הטרנסקסואליים ולהם שלושה ילדים בממוצע. בני זוג נשואים כדת וכדין ובדרך כלל שניהם עובדים; האב כמפרנס ראשי האם כמפרנסת שנייה.

המשפחתיות הישראלית בנוסח זה נתמכת ע"י שתי גישות מרכזיות הרווחות בחברה הישראלית: הגישה הדתית והגישה הלאומית (פוגל-ביזאוי, 2000). משפחתיות בישראל, בכל העדות והדתות, עוברת דרך המסלול הדתי ונתמכת ע"י התפיסה

הלאומית שמשמעה – משפחתיות היא נכס לאומי. השיח הציבורי היום בנושא משפחה מציג את הגישות האלה, אך גם את הערעור עליהן המתגבש בהשפעת המאפיינים החברתיים – תרבותיים העכשוויים. בחינת נתוני המשפחה בישראל מגלה מגמות של שינוי במימדי המשפחתיות. בשנים האחרונות יש ירידה בשיעור הנישואין, עליה בגיל החציוני לנישואין, עליה בשיעור הגירושין וירידה משמעותית בפירוק. מתווספות למגמות אלה עלייה בקוהביטציה ועלייה מתמדת בשכיחות לידות מחוץ לנישואין.

השילוב בין המגמות השונות מראה בבירור שהמשפחתיות בישראל בעינה עומדת. אבל היא מופקעת מההגמוניה של ההגדרה הנורמטיבית. כתוצאה מתהליך זה חלים שינויים במימדי המשפחתיות הבאים לידי ביטוי בתוספת תכנים חדשים לסימני הסדר של המשפחה בישראל. סימני הסדר על תכניהם הישנים והחדשים מעצבים את הגדת המשפחה בישראל בימינו.

הגדת המשפחה בזמן הזה

חיי המשפחה היום מאופיינים במתח הנוצר מעומס, מחד, ומעירעור מאידך. המשפחה בימינו עמוסה בציפיות וברגשות ובד בבד מתרבים בתוכה היחסים והתפקידים. עליה להתמודד עם האתוס המודרני של זכויות הפרט וטובתו, ועם ההשלכות של הגישה הדמוקרטית ולבנות את עצמה מתוכם. סימני הסדר במתכונתם היחידה והאחידה אינם מסייעים עוד למשפחה. עליה לעצב אותם מחדש ולהתאימם לעצמה ולמציאות שסביבה. בדרך כלל נמצאת המשפחה לבדה בהתמודדות עם משימה זו. דווקא בזמן בו זקוקה המשפחה לתמיכה חברתית סביבתית חזקה ניתנת לה התמיכה במסורה, או איננה קיימת כלל.

בזמן המעבר ממודל יחיד דומיננטי של סדר משפחתי לריבוי לגיטימי של מודלים נחלשת המשפחה, מתערערת ומתרבים בה המתחים. לבושי המתח במשפחה הם רבים. אנו עדים לתופעות משפחתיות קשות של עוני, אלימות, הזנחה והתעללות. מתרבות המשפחות המשדרות מצוקה ומקרונות כאב ואי-שביעות רצון מאיכות החיים במשפחה. מצוקת המשפחה נובעת ברוב המקרים מחוסר במשאבים לעיצוב מחודש של סימני הסדר. היא נובעת גם מהצורך להפנות חלק ניכר מהאנרגיות המשפחתיות למשימת עיצוב הסדר תוך כדי מילוי משימותיה האינסטרומנטליות והאמוציונליות. במציאות זו בוחר חלק הולך וגדל של משפחות לנצל את "שבריריות המבנה" ולפרק את המערכת.

אנו לומדים שהאתגרים החדשים של המשפחה בימינו הם: אתגר בניית הסדר המשפחתי הרצוי ואתגר עיצוב היחסים והאחריות בין המשפחה לבין מערכות החברה. היכולת להתמודד עם האתגרים יוצרת את רווחת המשפחה וחסרונה הוא המקור למצוקתה ולשברונה. לדעת חוקרים מצוקת המשפחה וחולשתה היא גם המקור לחלק ניכר מהמצוקות האישיות והחברתיות בימינו:

"בשלהי המאה ה-20 ובראשית המאה ה-21 אנו עדים להתפתחויות שליליות רבות בתחום החברתי. עלינו לקחת פסק זמן למחשבה, לתכנון ולעשייה כדי למנוע את מערכת הערכים מלהתפורר ולתכנן קצת אחרת את שלום הילד, מעמד האשה והדאגה לפרטים אחרים בחברה. נראה לנו שחזרה לחיק המשפחה, בנייתה, חיזוקה ושיגשוגה עשויים להיות תרומה מחודשת בראייה ועשייה במאה החדשה". (שרלין, 1992).

על בסיס הרצון האנושי הקבוע לקשר, לאהבה ולשייכות, שהוא הרצון למשפחה; הולכת ונרקמת הגדת המשפחה בימינו.

החוטם השוזרים אותה הם השיח האישי-משפחתי והשיח הציבורי-חברתי. השיח עוסק בארבע הסוגיות המרכזיות היום בנושא משפחה:

- א. שלום הפרט וזכויותיו במשפחה.
- ב. ההכרה, המעמד והזכויות למשפחה.
- ג. הרווחה ואיכות החיים במשפחה.
- ד. הקשר והאחריות בין המשפחה לבין החברה במימוש משימות התפתחות וחינוך.

בשיח סביב סוגיות אלה מציבות המשפחה והחברה תביעות ודרישות זו מזו.

החברה, באמצעות מערכות המדינה, תובעות מהמשפחה לכבד זכויות כל פרט בתוכה ולקיים יחסים משפחתיים השומרים על שלומו, בריאותו והתפתחותו של הפרט.

המשפחה תובעת מהחברה לכבד ולהכיר בכל בחירה שעושים הפרטים בנושאים משפחתיים של מבנה ותפקיד. המדינה נתבעת להתייחס לשני בני הזוג באופן שוויוני כדי שיוכלו הם לכוון יחסים שוויוניים ביניהם, ואף להמשיך ולהגשים את עצמם בתחומים אישיים ביחד עם הגשמתם בתחום המשפחה. כמו כן תובעת המשפחה מהחברה להעמיד לרשותה כל אמצעי טכנולוגי, רפואי ומשפטי כדי שתוכל להגשים ולממש את החלומות המשפחתיים שלה. עולים כאן לדיון נושאים של הזכות להורות, הפרייה, פונדקאות ושימור זרע וביציות. מעבר לכל תובעות המשפחה והמדינה זו מזו לקיים חיים איכותיים ומיטיבים לבני המשפחה במערכת המשפחתית.

כדי שיוכלו מדינה ומשפחה להתייחס ולהתמודד עם שאיפותיהן בתחום המשפחה, יש לתת בידי המשפחה ידע וכלים, לבירור ולליבון ערכים, יחסים ותפקידים; לפתח תרבות של שיח; להקנות מיומנויות שיח ולעצב מרחב חברתי תומך משפחה המקיים שיח מכבד.

באמצעים אלו ובמציאות חברתית מכבדת יוכלו המשפחה והמדינה לכתוב לחוד וביחד את הגדת המשפחה בימינו, שתשמש מסד מייצב ומנחה לסימני הסדר

לחלקים המשתנים בנושא משפחה ותאפשר את המשך קיומם של החלקים
הקבועים בה.

מקורות

אלבום, מ' (1998). **ימי שלישי עם מורי**. הוצאת מטר, תל אביב.

בר יוסף, ר' (1996). "סוציולוגיה של המשפחה לאור שינויים חברתיים וחידושים
ביוטכנולוגיים". בתוך: יואל י', אנטונובסקי א', (עורכים), **מגמות רבעון למדעי
ההתנהגות**, כרך לח, מס' 1. מכון הנרייטה סולד, ירושלים.

כהן ר' (1997). "משפחה לעניין חינוך מבוגרים – תיאוריה ומעשה". בתוך: ולר ר',
כהן ר', (עורכות), **משפחה ודעת 1** (1997), משרד החינוך התרבות והספורט,
ירושלים.

מנושין ס' (1988). **משפחות ותראפיה משפחתית**. הוצאת רשפים, תל-אביב.

פוגל- ביזאווי ס' (2000). "משפחות בישראל: בין משפחתיות לפוסט-מודרניות".
בתוך: רום, ג' (עורך), **מין, מגדר ופוליטיקה**. ספרית הפועלים, תל-אביב.

פרידמן א' (1996). **באה מאהבה**. ספרית פועלים, תל-אביב.

פרס י' וכץ ר' (1990). **משפחה ומשפחתיות בישראל**.

שיפמן פ' (1995). **דיני משפחה**. האוניברסיטה העברית, ירושלים.

שרלין ש' (1990). **מדיניות משפחה בישראל, דו"ח סופי מוגש לשירות לרווחת
הפרט והמשפחה**. משרד העבודה והרווחה, ירושלים.

מספרנו : 2455